

HIDRONIMIA ȘI DIALECTELE TRACE CA PRECURSOARE ALE DIALECTELOR LIMBII ROMÂNE

Hidronimia – și, în general, toponimia – reprezintă un prețios tezaur pentru studierea distribuției în teren a dialectelor unui idiom. Problemele pe care le ridică hidronimele românești sunt complexe. În limitele impuse de acest articol, nu vom aspira la o clarificare globală a problematicii, ci doar la punctarea unor chestiuni de detaliu, importante – considerăm noi – în drumul spre o lucrare de sinteză. În acest sens, vom alege câteva exemple, sperăm edificatoare.

1. Marisia: Mureș – Marica. Rădăcina i.-e. **mār-*, **mor-* „lac, baltă”, cu derivări pe o arie largă, este reprezentată pe teritoriul trac (în principal, teritoriile României și Bulgariei de azi) prin hidronimul (NFI) *Marisia*, transmis până azi în cazul a două cursuri: *Mureș* (*Murăș*) și *Marica* (în Bulgaria). Aceste două forme pun frontal o problemă de evoluție fonetică: anticul *a* față de *u* în română și *a* în bulgară. Un asemenea detaliu a derutat numeroși lingviști, care au considerat că – în general – hidronimia arhaică, preromană (altfel spus, traco-dacă) a României s-ar fi transmis prin intermediar slav sau maghiar (o asemenea opinie apare, în cazul tuturor hidronimelor românești preromane din Ardeal, la Kiss 1980). Așa cum am arătat, ipoteza originii maghiare a toponimului *Ardeal* nu rezistă unei analize serioase, ce ia în considerare un ansamblu de detalii asupra cărora nu putem insista aici; de asemenea, nu sunt de origine maghiară nici alte cuvinte precum *gând* sau *oraș* – vezi alte discuții la Paliga 1989 b). Dacă analizăm însă câteva detalii, situația dezvăluie unele chestiuni deloc simple. O primă observație: dacă slavii ar fi „intermediat” hidronimul, de ce atunci în teritoriul slav bulgar avem *a* în radical, iar în română *u*? Problema se clarifică dacă observăm că etimonul are **ā* în radical, așadar forma antică tracă era, conform analizei comparative, **Mārisia* (*ā* și *ā* fiind notate în textele antice prin *α*, respectiv *α*). Rezultă că, în cazul hidronimului ardelean, avem de a face cu o evoluție fonetică *ā > u*, foarte probabil prin intermediul unui fonem *ō*. Un fenomen fonetic asemănător (dar nu identic) a avut loc în trecerea de la i.-e. la germanică: i.-e. *ā* și *ō* au evoluat la *ō*, apoi la *ō > uo/ua* (faza althochdeutsch), în continuare la *uo/üe* (faza mittelhochdeutsch) și, în sfârșit, la *u/ü* (faza neuhochdeutsch) (Mettke 1978, p. 45). Acest fenomen fonetic specific trebuie admis pentru o fază târzie a dialectelor nord-trace (traco-dace), așa cum indică – de altfel – și grafia antică târzie *Moreses* pentru *Marisia – Mureș*.

DACOROMANIA, serie nouă, III–IV, 1998–1999, Cluj-Napoca, p. 67-73

Această grafie surprinde tocmai faza de trecere de la \bar{a} la \acute{o} , încadrabilă prin secolele II – III d. H. (Dečev 1957; Poghirc 1969). În dialectele sud-trace, nu a avut loc acest fenomen de evoluție fonetică, mărturie fiind NFI *Marica*. Este interesant de observat că evoluția fonetică din limba tracă de la \bar{a} la o (asupra căreia vom reveni) a fost semnalată de mult (Giuglea 1983, p. 359-360, unde discută cazul NFI *Mureș*; de asemenea, Giuglea 1988, p. 259, unde expune aceeași analiză; Poghirc 1969, p. 316).

2. Dăn- „curs de apă, râu”: latin-celtic *Dānubius*, *Dānuvius*, rom. *Dunăre*, slav *Dunav* și *Dunaj*, maghiar *Duna*. Același fenomen fonetic îl întâlnim și în cazul hidronimului *Dunăre*. Forma latină-celtică *Danubius* s-a transmis cu a ($< \bar{a}$) numai pe cale livrescă (italian *Danubio*, francez *Danube*, englez *Danube*). Fără îndoială, românei i s-a transmis direct numirea, după cum arată două detalii: (1) evoluția fonetică $\bar{a} > u$; (2) dezvoltarea rădăcinii prin compunere cu $-ar/-\acute{a}r-$, izolând româna de toate celelalte limbi. Din punct de vedere etimologic, compunerea cu $-ar/-\acute{a}r-$ pare firească, deoarece o rădăcină *ar* în hidronime este întâlnită și în alte areale i.-e., de exemplu NFI *Aare* (Elveția), *Samara* (*Sam-ar-a*) $>$ *Somme* (Franța). Româna a perpetuat direct numele traco-dac al fluviului, mai exact a perpetuat o formă cu evoluția fonetică $a > u$ și, în plus, o formă compusă cu $-ar/-\acute{a}r-$.

Hidronimul *Dunăre* mai arată încă un detaliu: slavii au împrumutat numele dintr-un dialect nord-tracic după ce s-a încheiat evoluția $\bar{a} > u$, dar nu au împrumutat forma compusă cu $-ar/-\acute{a}r-$, ci au adaptat doar prima parte a compusului sau au preluat o formă nord-traco-dacă, auzită la vorbitorii de limba tracă de pe teritoriul Bucovinei de azi, unde nu circula forma compusă, ci o formă de tip **Duna*. În acest sens, este probabil ca slavii să fi adaptat numele fluviului chiar înainte de expansiune, așadar prin secolele III – V d. H., dacă acceptăm ipoteza că evoluția $\bar{a} > u$ era deja încheiată la acea dată, după cum arată grafia antică târzie *Moreses*, precum și datele comparative. În sprijinul ipotezei că va fi existat o formă nord-traco-dacă **Dunə* (*Dună*) poate fi invocat și antroponimul (NP) *Dună* (ce nu poate fi explicat – ori nu poate fi explicat întotdeauna – ca derivat din *dună*). Este adevărat că NP *Dună* poate fi bănuit de origine maghiară (echivalent al NP românesc *Dunăre*, *Dunăreanu*), așadar – în stadiul actual al cercetărilor – nu poate avea o prea mare greutate în demersul etimologic. Totuși, nu trebuie exclusă *a priori* ipoteza că NP *Dună* reflectă o formă românească străveche, variantă dialectală a formei *Dunăre*.

În sfârșit, forma germană *Donau*, cu o în radical, poate pune unele probleme de detaliu: reflectă oare acest vocalism un împrumut vechi, dintr-o fază traco-dacă târzie sau, altfel spus, dintr-o fază când procesul etnogenezei românești era în curs? O asemenea explicație este puțin plauzibilă. Forma germană poate fi explicată printr-un intermediar slav – *Dunav*, când v era pronunțat w – cu evoluția ulterioară $u > o$ (cf. și NFI *Moldau* pentru *Vltava*). Pe de altă parte, *Dunărea* își are izvorul în Germania, deci este plauzibil să presupunem că, în germană, hidronimul nu este împrumutat de la slavi, ci reflectă perpetuarea unei vechi forme germanice. Fiind o

chestiune de istorie a limbii germane și a hidronimelor din teritoriul german, ultimul cuvânt trebuie să-l aibă cercetătorii acestei limbi.

3. Există în schimb alte forme care pot fi puse în ecuație pentru a clarifica situația formelor românești în raport cu cele din limbile vecine. Trebuie luate în considerație și alte elemente ce pot clarifica evoluția fonetică $a > o/u$ în arealul nord-tracic. Ne oprim aici doar la două.

Mumă trebuie raportat la *mamă* (< lat. *mamma*) și la *maică* (< *majka*, slav). În cazul lui *mumă*, etimonul nu poate fi decât **mām̃* (*māmă*), traco-dac, unde întâlnim aceeași evoluție $\bar{a} > u$. Asemănarea cu *mamă* (< lat.) este firească, dat fiind că traca și latina sunt moștenitoare ale aceluiași fond i.-e., dar un detaliu de evoluție fonetică, identic celui din *Mureș* și *Dunăre*, este suficient pentru o corectă analiză etimologică. Faptul că *mumă* – un termen esențial al vocabularului mitologic – este autohton traco-dac nu poate surprinde, având în vedere că și alți termeni esențiali ai vocabularului mitologic sunt tot autohtoni, de exemplu *bală/balaur*, *zână*, *Sânziene* (în ultimul caz, un compus latin-tracic **sanctae zenaē* „sfintele zâne”, vezi alte discuții la Paliga 1989 a). Adiacent discuției, dar relevant, sugerăm ca *a momi* să fie considerat ca derivat din *mumă*, mai exact dintr-o formă cu vocalism *o*, *momă*, după cum atestă și oronimul *Codru Moma*; de asemenea, *momâie* trebuie discutat în același context (vezi mai jos discuția privind situația subdialectală o/u în cazul unor elemente autohtone).

O a doua formă ce pare relevantă discuției este *a mura*. Din punct de vedere etimologic, el pare înrudit cu *Mureș*, perpetuând foarte bine sensul străvechi al rădăcinii i.-e., „ud, umed, (curs de) apă”. Ipoteza noastră poate fi luată în discuție numai în măsura în care se va abandona ipoteza originii latine care, în opinia noastră, face reale dificultăți, iar în lumina datelor expuse aici devine, într-adevăr, inacceptabilă.

4. Pentru o mai bună analiză a datelor prezentate, este necesar să trecem succint în revistă și situația altor hidronime, toponime și oronime relevante, ce atestă evoluții fonetice „dificile”. Unul dintre detaliile amintite este că, uneori, evoluția tr.-d. $\bar{a} > \hat{o} > u$ se oprește la stadiul $\bar{a} > o$. Dacă se acceptă ipoteza noastră privind relația *mamă* – *momă/mumă* (respectiv raportul *element latin/element autohton traco-dac*), atunci oscilația o/u (ca evoluție nord-tracă din \bar{a}) trebuie explicată prin două tendințe subdialectale: (1) o evoluție $\bar{a} > \hat{o} > o$ și (2) o evoluție $\bar{a} > \hat{o} > u$. Aceste tendințe, fără îndoială străvechi, de dinaintea secolului V d.H., cum arată analiza comparativă, s-au cristalizat ca atare la nivel subdialectal, dar arealul nordic $\bar{a} > \hat{o} > o/u$ se opune clar arealului sud-trac $\bar{a} > a$.

NFI *Someș* (< *Samus*, în grafie antică) și NFI *Olt* (< *Alutus*, în grafie antică) pot fi luate în discuție. Situația este însă mai confuză aici, deoarece analiza comparativă nu ne permite să determinăm cu precizie dacă etimonul avea \hat{a} sau \bar{a} în radical. În cazul *Samus* – *Someș*, ne putem raporta la forma *Samara* > *Somme*. Hidronimul nu acceptă însă un etimon i.-e., ci preindo-european (radical **S-M-* „înalt, semeț” sau „adânc”). Analiza comparativă ne permite totuși să postulăm că

\bar{a} în radical era posibil, după cum era posibil și \bar{a} . În cazul *Alutus* – *Olt*, pare tentantă apropierea de leton. *Aluots* „izvor”, dar și raportarea unor toponime și hidronime pre-indo-europene cu radical *AL- (o discuție generală despre rădăcinile pre-indo-europene am făcut-o la Paliga 1989 b). Pe de altă parte, se impune și raportarea la NFI *Alta*, afluent al Niprului, păstrat tot cu *a* în radical, într-o regiune unde okania (trecerea lui *a* la *o*) este foarte puternică. După cum se observă, însă, okania nu a afectat acest hidronim prerusesc. Cu alte cuvinte, evoluția $\bar{a} > o$ nu poate fi explicată prin intermediar slav (eventual maghiar), ci ca fenomen fonetic intern, în trecerea de la traco-dacă la română. De altfel, este greu de admis că unele hidronime – *Mureș*, *Dunăre* etc. – atestă clar o evoluție fonetică specifică, unde nu poate fi vorba de intermediar, pe când alte hidronime, aflate aproximativ în același areal lingvistic, ar presupune un intermediar. Și analizele noastre – pe care nu le putem detalia aici – arată că, în majoritatea covârșitoare a cazurilor, este vorba de evoluții fonetice specifice de la traco-dacă la română, în nici un caz de intermediar.

În aceste condiții, evoluția de la *a* la *o*, în aceste exemple, nu poate fi pusă pe seama influenței slave (ori, eventual, maghiare), de vreme ce evoluții similare întâlnim și în alte forme și în alte regiuni. Ipoteza intermediarului a fost, și aici, avansată din cauza lipsei unei viziuni de ansamblu asupra evoluțiilor fonetice de la limbile antice la cele moderne, mai precis a unei viziuni clare privind evoluția fonetică a limbilor fără atestări scrise directe, ci indirecte, prin autorii greci și latini – cum este și cazul limbii trace – și care, inevitabil, deformau pronunția reală din limba de origine, având în vedere că nici latina, nici greaca nu puteau reda sunetele specifice unui idiom satem (*š*, *ž*, *č*, *š*, *ā* etc.). Într-o asemenea situație, numai analiza comparativă poate aduce clarificările necesare.

În ansamblu, formele moderne *Someș* și *Olt*, cu vocalism *o* față de anticul *a*, trebuie încadrate în categoria subdialectală $\bar{a} > \hat{o} > o$, dacă presupunem un \bar{a} original, ceea ce este foarte probabil. Nu trebuie exclusă nici posibilitatea unei grafii aproximative a autorului grec sau latin, cu alte cuvinte trebuie să presupunem fie un fonem original greu de redat în scris, de tipul unui *o* deschis, ca în engleză, acest fonem evoluând la *o*, fie o evoluție fonetică specifică, în condiții neclare, influențată poate de nazala următoare *m* (în *Someș*) ori de lichida *l* (în *Olt*). În orice caz, nu este acceptabilă ipoteza intermediarului, după cum arată – fără îndoială – paralelele amintite (Ivănescu 1980, p. 72-73 propune o transmisie directă pentru *Mureș* și *Dunăre*, dar prin intermediar slav pentru *Someș*). Noi înclinăm să credem că trebuie pornit, în cazul formelor *Olt* și *Someș*, de la un radical vocalic cu \bar{a} .

5. Cazurile semnalate impun discuții de ansamblu, complexe, legate de (1) distribuția în teren a evoluțiilor fonetice de la traco-dacă la română pentru a determina cât mai precis isoglosele – hidronimele, toponimele și oronimele fiind extrem de utile în acest caz; (2) ansamblul moștenirii autohtone preromane și (3) momentul de la care putem accepta că traco-dacii (și tracii, în general) au fost complet romanizați, ducând la apariția unui nou popor: românii. Din acest punct de vedere, lipsa unui dialog constant și cooperant dintre lingviști și arheologi și-a pus

amprenta, lipsind deocamdată o teorie generală, de ansamblu, privind romanizarea, teorie care să satisfacă atât datele lingvistice, cât și pe cele arheologice. Este util de observat că cercetările arheologice – probabil datorită specificului concret al acestei discipline – sunt mai avansate. Astfel, rolul carpilei în sec. II – IV d.H. a fost considerabil, ei reprezentând o serioasă problemă pentru imperiu în intervalul menționat, contribuind și la un limitat proces de retracizare a teritoriului părăsit de administrația romană (Bichir 1973; Ioniță și Ursachi 1988, mai ales p. 98). De asemenea, ritualuri funerare traco-dace (extrem de importante pentru delimitările culturale) sunt atestate până în sec. V – VI și, din ce în ce mai izolat și mai rar, poate chiar până în sec. IX (Ioniță 1982, p. 119: „Romanizarea populației dacice de la est de Carpați nu poate fi concepută în același fel cu aceea din interiorul provinciei. Aici, romanizarea se face într-un ritm mai lent și durează mai bine de patru secole”). Autorul este destul de neclar atunci când scrie „mai bine de patru secole”, dar – pe de altă parte – lasă discuția deschisă pentru cercetări viitoare. Asemenea date nu au fost încă valorificate – și completate – de lingviști. Este evident că ritualurile specific traco-dace conduc spre ipoteza de lucru – de altfel confirmabilă lingvistic și, în orice caz, bine atestată arheologic – că dialecte de tip tracic s-au vorbit în arii relativ compacte cel puțin până în sec. V – VI d. H., iar în arii din ce în ce mai restrânse chiar mai târziu, posibil chiar până prin sec. IX. Pornind de la asemenea considerații, se poate avansa ipoteza că elementele autohtone s-au integrat romanității răsăritene într-un interval considerabil, de la începutul sec. II până cel puțin în sec. V d. H., dacă nu cumva chiar până în sec. IX. O asemenea perspectivă arată că evoluțiile fonetice vor fi fost complexe, diferite și categoric diferențiate cronologic. Apoi, nu trebuie minimalizată importanța militară, etnică și lingvistică a dacilor liberi, care s-au romanizat mai lent și care vor fi avut un aport semnificativ și în transmiterea unui vocabular traco-dac spre populația deja romanizată ori aflată într-un stadiu avansat de romanizare. De fapt, pentru zonele răsăritene ale teritoriului românesc (arealul dintre Carpații Răsăriteni și Nistru), trebuie admisă existența unui focar secundar de romanizare din Ardeal și dinspre coloniile romane de pe litoralul Mării Negre.

O problemă care a îndreptat spre un punct mort cercetarea lingvistică a fost premisa falsă (deși criticată de însuși Al. Graur încă din anul 1927) că toate elementele autohtone trebuie să fi urmat aceleași legi de evoluție fonetică asemeni elementelor latine, uitându-se ori ignorându-se esența problemei: fonemele limbii trace erau uneori net diferite de fonemele latinei populare. Într-o asemenea situație, cum ar mai putea fi vorba de evoluție fonetică identică, de vreme ce – de la bun început – era vorba de diferențe nete, generate de însăși structura diferită a unui idiom centum (latina) față de idiom satem (traca), deși accidental aceste două limbi puteau avea forme asemănătoare, ca rezultat al fondului comun i.-e.? Cazul semnalat: *mamă* – *momă/mumă* ni se pare instructiv în acest sens. De altfel, nici nu este un caz izolat. *Abur* și *bală*, *balaur* – elemente autohtone – trădează un *b* intervocalic, respectiv *l* intervocalic, dar acest detaliu nu se poate opune ideii că sunt elemente autohtone, am putea spune chiar din contră: este dovada că avem

de-a face cu certe elemente autohtone. Explicația este simplă: *b/v* intervocalic au avut o situație specială în latina postclasică, cele două sunete confundându-se. Nu același lucru trebuie postulat despre *b* și *v* din tracă, ce trebuie să se fi pronunțat distinct și s-au și transmis ca atare, până în română. În mod asemănător trebuie explicată și rotacizarea lui *l* intervocalic în elementele latine, dar păstrarea ca atare în elementele autohtone: diferențe de timbru în latina postclasică față de timbrul din tracă. Oricât ar părea de ciudat, lingviștii au fost uneori tentați să pună un semn de egalitate între sunet (fonem) și literă. În acest context, un alt caz interesant a fost analizat de Frățilă (1987, p. 118-123): NFI *Ibru*, considerat – cu argumente greu de respins acum – drept „probabil” (noi spunem chiar „cert”) autohton. Același autor face și o discuție de ansamblu privind situația hidronimelor, oronimelor și toponimelor autohtone, introducând în ecuație chiar și problema moștenirii pre-indo-europene, pe care am expus-o și noi în câteva rânduri (Paliga 1987, 1989 b, 1992 a, 1992 b).

În general, se poate afirma că relativa incoerență a analizării moștenirii autohtone se explică prin lipsa unui dialog dintre arheologi și lingviști, precum și prin lipsa unei perspective lingvistice ample, care să ia în considerație toate datele de care dispunem, în primul rând masivul fond de cuvinte românești neexplicate din punct de vedere etimologic.

Concluzii

Analiza unor detalii de evoluție fonetică ne permite acum să concluzionăm că, în primele secole ale erei creștine, dialectele trace au cunoscut (1) un areal nordic, în care \bar{a} a evoluat spre $\hat{o} > o$ sau spre $\hat{o} > u$ și (2) un areal sudic, în care evoluția fonetică a fost $\bar{a} > a$, așa cum arată hidronimele *Marisia – Mureș (Murăș)*, dar *Marica* (în Bulgaria) și *Danubius, Danuvius – Dunăre*.

În al doilea rând, se impune concluzia că analizarea moștenirii autohtone, traco-dace, întâmpină încă numeroase dificultăți, ce pot fi însă relativ ușor depășite printr-o mai coerentă și mai atentă analiză de detaliu, dar și prin considerarea unor situații similare ori relevante. Dialogul dintre arheologi și lingviști este indispensabil, căci numai în acest fel pot fi înlăturate neclaritățile ori neconcordanțele, datele completându-se reciproc.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

- Bichir 1973 = Gheorghe Bichir, *Cultura carpică*, București.
 Dečev 1957 = Dimităr Dečev, *Die thrakischen Sprachreste*, Viena.
 Frățilă 1987 = Vasile Frățilă, *Lexicologie și toponimie românească*, Timișoara.
 Giuglea 1983 = George Giuglea, *Cuvinte românești și romanice. Studii de istoria limbii, etimologie, toponimie*. Ediție de Florența Sădeanu, București.
 Giuglea 1988 = G. Giuglea, *Fapte de limbă. Mărturii despre trecutul românesc*, București.

- Ioniță 1982 = Ion Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est-carpatic în sec. II – IV e.n.*, Iași.
- Ioniță și Ursachi 1988 = Ion Ioniță și Vasile Ursachi, *Văleni. O mare necropolă a dacilor liberi*, Iași.
- Ivănescu 1980 = Gheorghe Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași.
- Kiss 1980 = Kiss Lajos, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* (Dicționar etimologic toponimic), Budapest.
- Lutterer, Ivan, Luboš Kropáček, Václav Hunáček, *Puvod zeměpisnych jmen* (Originea numelor de locuri), Praga, 1976.
- Mettke 1978 = Heinz Mettke, *Mittelhochdeutsche Grammatik*, 4. Auflage, Leipzig.
- Paliga 1986 = Sorin Paliga, *Ardeal, Transilvania*, în „Tribuna”, nr. 8, 20 feb., p. 1 și 6.
- Paliga 1987 = Sorin Paliga, *Thracian terms for ‘township’, and ‘fortress’, and related place-names*, in „World Archaeology”, 19, 1, p. 23-29.
- Paliga 1989 a. = Sorin Paliga, *Zeități feminine ale basmelor românești: zână, Sânziene*, în LR, 38, 2, p. 141-149.
- Paliga 1989 b. = Sorin Paliga, *Old European, Pre-Indo-European, Proto-Indo-European. Archaeological Evidence and Linguistic Investigation*, in „The Journal of Indo-European Studies”, 17, 3 – 4, p. 309-334.
- Paliga 1992 a. = Sorin Paliga, *Toponimul Cluj*, în „Academica”, 2, nr. 5 (17), p. 8 și 27.
- Paliga 1992 b. = Sorin Paliga, *Un cuvânt străvechi: oraș*, în „Academica”, 2, nr. 10 (22), p. 25.
- Poghirc 1969 = Cicerone Poghirc, *Influența autohtonă*, în *Istoria limbii române*, vol. 2, București.
- Vraciu 1980 = Ariton Vraciu, *Limba daco-geților*, Timișoara.

București, str. Parfumului, 2 – 4